

Bolsa Família – innowacyjna metoda walki z wykluczeniem społecznym w Brazylii

Wojciech Duranowski

Streszczenie: W ramach artykułu autor przedstawia jeden z dwóch największych programów opartych na warunkowych transferach pieniężnych na świecie – Bolsa Família w Brazylii (BF). Program ten dociera aktualnie do blisko 13 mln gospodarstw domowych, tj. 22,7% ogółu gospodarstw domowych w Brazylii. Jak wskazują badania, jest on skutecznym narzędziem redukcji biedy oraz zmniejszania nierówności społecznych na terenie kraju. W ramach programu rząd Brazylii realizuje cele związane z edukacją, zdrowiem oraz tworzeniem kapitału ludzkiego przyszłych pokoleń. Artykuł przedstawia strukturę, mechanizmy działania i zasady programu BF w szerszym kontekście programów społecznych realizowanych przez Brazylię w ramach priorytetu władz kraju – osiągnięcia Milenijnego Celu Rozwoju ONZ nr 1, czyli eliminacji głodu oraz skrajnego ubóstwa na terenie całego kraju do 2015 r.

Słowa kluczowe: Bolsa Família, warunkowe transfery pieniężne, programy społeczne, wykluczenie społeczne, redukcja ubóstwa.

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest poświęcony analizie programu społecznego Bolsa Família jako narzędzia społecznego wsparcia w zakresie redukcji ubóstwa w Brazylii. W celu przedstawienia w sposób jak najbardziej komplementarny w/w programowi społecznemu omówiono problemy społeczne Brazylii, wraz z opisem programów społecznego wsparcia, które mają rozwiązywać i niwelować skutki tych problemów.

Mając na uwadze postawione problemy badawcze, na potrzeby artykułu został sformułowany główny cel pracy – udowodnienie, że zastosowanie przez brazylijskie władze programu Bolsa Família (BF) stanowi skuteczne narzędzie społecznej polityki państwa prowadzące do poprawy sytuacji rodzin/gospodarstw domowych w tym kraju.

Artykuł ma na celu rozpoznanie wpływu programu Bolsa Família na najważniejsze problemy społeczne Brazylii przed wprowadzeniem programu, czyli:

1. Wysoki poziom rozwarstwienia społecznego. Wskaźnik Nierówności Społecznej (Indeks Giniego) na początku XXI w. w momencie wprowadzania programu BF wynosił 0,59, co stawiało Brazylię wśród krajów o największych społecznych nierównościach dochodowych na świecie. Jak wskazywał Bank Światowy, 20% najbogatszych obywateli Brazylii posiada 33 razy większy udział w dochodzie niż obywatele z dolnego kwintyla dochodowego [World Bank, 2004, s. 3].
2. Problemy związane z kontynuacją edukacji – wpływające na niski kapitał ludzki najuboż-

szych Brazylijczyków. W 2004 r. jedynie 10% uczniów z najuboższych 50% mieszkańców kraju kończyło 9-klasową szkołę podstawową, w porównaniu z 79% dzieci z najbogatszego decyla ludności [Ibidem].

3. Ubóstwo oraz wykluczenie społeczne – w 2003 r. osoby ubogie (żyjące poniżej 2 USD dziennie) stanowiły 21% populacji kraju, natomiast osoby chronicznie ubogie (żyjące poniżej 1,25 USD dziennie) stanowiły 10% populacji w 2004 r. [World Bank Overview].

1. Nowe programy społeczne Brazylii

W szerszym kontekście program Bolsa Família jest częścią strategii rządu Brazylii opartej na realizacji różnorodnych programów społecznych (w tym BF), mającej na celu eliminację biedy, tworzenie kapitału ludzkiego, aktywizację społeczną oraz tworzenie niezbędnej infrastruktury dla rozwoju społecznego. W tabeli 1 przedstawiono przegląd i opis aktualnych innowacyjnych programów społecznych prowadzonych przez rząd Brazylii, które możemy podzielić na trzy najważniejsze grupy: (1) programy warunkowych transferów pieniężnych (CCT), (2) programy „Produktywnego Włączenia” oraz (3) programy zapewniające dostęp do usług publicznych.

NOTA O AUTORZE

Wojciech Duranowski – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka w Warszawie.

Tabela 1. Nowe Programy Społeczne Brazylii	
Nazwa Programu	Opis i cele programu
Programy oparte na systemie warunkowych transferów pieniężnych (ang. <i>conditional cash transfers</i>, CCT)	
Bolsa Família	program opisany szczegółowo w niniejszym artykule
Brazil Carinhoso	program skierowany do rodzin posiadających dzieci w wieku od niemowlęcia do 6 lat cel 1: zapewnienie minimalnego dochodu w wysokości 70 R\$ dla wszystkich członków rodziny, w której występują dzieci do 6 lat (wsparcie programu Bolsa Família) oraz wsparcie instytucji edukacyjnych (żłobki, przedszkola) cel 2: rozszerzenie programu zdrowotnego (Programa Saúde na Escola, PSE) na żłobki i przedszkola; kampanie szczepień i prewencyjne cel 3: wsparcie żłobków oraz przedszkoli (m.in. 2,725 R\$ wsparcia finansowego dla instytucji edukacyjnych na przedszkolaka, płatne przez rząd awansem)
Programy dostępu do usług publicznych	
UBS	cel: budowa 2077 lokalnych centrów podstawowych usług medycznych dla obywateli „Unidades Básicas de Saúde” w najbardziej ubogich i najbardziej niedostępnych regionach kraju
Mais Educação	cel: zapewnienie uczniom w szkołach podstawowych w biedniejszych regionach kraju (przede wszystkim beneficjenci BF) całodziennego nauczania o wysokim poziomie (np.: 5h zajęć plus 4h sportu/zajęć ogólnorozwojowych)
Assistência Social	cel: rozszerzenie sieci opieki socjalnej, w szczególności poprzez utworzenie 1500 zespołów mobilnych pracowników socjalnych dla terenów wykluczonych społecznie; budowa 239 centrów pomocy społecznej CRAS, 93 centrów opieki dla bezdomnych POP oraz 356 wyspecjalizowanych centrów pomocy społecznej CREAS
Doenças relacionadas à pobreza	cel: 259 mln R\$ przeznaczonych przez Ministerstwo Zdrowia na znalezienie rozwiązań na walkę z chorobami związanymi z ubóstwem i wykluczeniem społecznym
Programy „Produktywnego Włączenia” (Inclusão Produtiva)	
Pronatec	Narodowy Program dostępu do Edukacji Zawodowej oraz Rynku Pracy mający na celu przeszkolenie zawodowe (początkowe lub podwyższenie kwalifikacji) do 2014 r. – 1 mln pracowników (kursy od 160 do 240h), w tym min. 70% kobiet
Mulheres Mil	cel: przeszkolenie do 2014 r. 100.000 kobiet żyjących w skrajnym ubóstwie w zakresie umiejętności zawodowych i dostosowania do potrzeb rynku pracy
MEI	cel: program dla mikroprzedsiębiorców ułatwiający szybką rejestrację firmy i wprowadzający ryczałtową stawkę dla mikroprzedsiębiorców (zwalniając jednocześnie z podatku federalnego) w wysokości R\$ 32,10 (handel oraz produkcja) oraz R\$ 36,10 (inne usługi). Ułatwienie spowodowało, że powstało już ponad 171 tys. firm MEI
CRESCER	cel: stymulowanie powstawania miejsc pracy poprzez program mikrokredytowy dla skrajnie ubogich beneficjentów BF – z niskim oprocentowaniem (6% rocznie; 1% za otwarcie kredytu), z przeznaczeniem na samozatrudnienie i rozwój mikroprzedsiębiorstw; tylko od sierpnia do grudnia 2011 r. udzielono ponad 200 tys. pożyczek mikrokredytowych
Bolsa Verde	cel: rozwój środowiska naturalnego oraz wzmocnienie skrajnie ubogich rodzin mieszkających w środowisku leśnym poprzez wypłacanie świadczeń w wysokości 300 R\$ kwartalnie na rodzinę za aktywność w zakresie ochrony środowiska, zapewnienie wzrostu roślin i drzew oraz zrównoważonego wykorzystania środowiska naturalnego
Fomento/ Ater/ PAA	cel: powiązanie programów produkcji żywnościowej z zasadami sprawiedliwej ceny oraz handlu
Água Para Todos	cel: zapewnienie dostępu do wody do końca 2014 r. dla 750.000 rodzin w skrajnej biedzie, które nie posiadały dostępu do wody
Luz Para Todos	cel: zapewnienie elektryczności dla 257.000 domostw w skrajnej biedzie do końca 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Plano Brasil Sem Miséria” (Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Głodem w Brazylii).

2. Program Bolsa Família

Program Bolsa Família został powołany do życia w październiku 2003 r. i należy do grupy programów społecznych opartych na systemie warunkowych transferów pieniężnych. Innowacyjna metoda, na której opierają się programy CCT polega na uzależnieniu pomocy przyznawanej beneficjentom od realizacji założonych wskaźników, mających na celu inwestycje w kapitał ludzki beneficjentów oraz ich potomstwa. Świadczenia dostarczane w ramach programów CCT są uzależnione od realizacji wskaźników dotyczących skolaryzacji potomstwa (np.: uczestnictwo w zajęciach na poziomie 80-90%, ewentualnie konieczność podejścia do egzaminów okresowych), wskaźników zdrowotnych (konieczność szczepień potomstwa, regularne badania i wizyty monitorujące), jak również, w niektórych krajach, wskaźników społecznych (np: pozostawanie niezamężną w trakcie pobierania świadczenia) [Fizbein, 2009, s. 1]. Programy CCT są szczególnie popularne w Ameryce Łacińskiej, gdzie obecnie są realizowane praktycznie we wszystkich krajach. Natomiast w niektórych z nich, tak jak w Meksyku (program Oportunidades – 5 mln gospodarstw domowych) oraz Brazylii (program Bolsa Família – początkowo 11 mln gospodarstw domowych, 46 mln osób) stanowią one główne rządowe narzędzie polityki społecznej do walki z wykluczeniem społecznym [Ibidem, s. 3]. Bank Światowy traktuje CCT jako nowy model kontraktu społecznego, w przypadku którego możemy mówić nie tyle o warunkowości, lecz o współodpowiedzialności (ang. *co-responsibility*) [Ibidem, s. 10]. Beneficjent realizując cele dotyczące rozwoju kapitału ludzkiego rodziny, staje się współodpowiedzialny za przyszłość swojej rodziny, a w szczególności potomstwa. Biorąc pod uwagę wcześniejsze badania empiryczne dotyczące innych projektów (np.: w instytucjach mikrokredytowych), większość programów CCT dokonuje transferów pieniężnych na rzecz matek – jako podejmujących najrozsądniejsze decyzje dotyczące gospodarstw domowych oraz rozwoju edukacyjnego dzieci. Pionierskie programy CCT były wprowadzane na świecie w latach 90. ubiegłego wieku (jeszcze w 1997 r. istniały jedynie 3 krajowe programy CCT na świecie: w Bangladeszu, Brazylii oraz Meksyku), a przykładem pionierskiej dobrej

praktyki podawanej przez World Bank jest program operacyjny FSSAP (Female Secondary School Assistance Program), który był realizowany przez rząd Bangladeszu od 1994 r. O skuteczności programu może świadczyć fakt, że jeszcze w 1990 r. uczennice stanowiły zaledwie 1/3 osób rozpoczynających edukację średnią, natomiast w 2008 r. uczennice stanowiły już 54% uczniów zapisujących się do szkół średnich. Szczegółowy Cel Milenijny 3.1B – zakładający osiągnięcie 50-procentowego udziału kobiet w szkolnictwie średnim – został osiągnięty już w 1999 r. W ramach programu FSSAP rząd ustanowił stypendia gotówkowe dla uczennic, które pokrywają znaczną część kosztów związanych z edukacją, jednak ich wypłata jest uzależniona od obecności na zajęciach oraz pozostawania niezamężną w trakcie nauki w szkole średniej. Obecnie istnieje na świecie ponad 100 programów CCT, które są uznawane przez wielu ekspertów za najskuteczniejsze narzędzie do walki z biedą i wykluczeniem społecznym w krajach rozwijających się. Za jedną z największych zalet uznaje się względną transparentność oraz przejrzystość, gdyż w programach CCT pieniądze w ramach transferów pieniężnych są przekazywane bezpośrednio na konta ubogich, omijając w ten sposób wiele zagrożeń związanych z korupcją oraz biurokracją na różnych szczeblach administracji państwowej [Santos, 2010, s. 13]. Krytycy zarzucają programom CCT przywłaszczanie idei panaceum na biedę, a także zauważają, że oprócz inwestycji w kapitał ludzki oraz edukację, konieczna jest odpowiednia polityka makroekonomiczna, która stymuluje powstawanie miejsc pracy. Ponadto same transfery pieniężne nie muszą powodować poprawienia sytuacji finansowej gospodarstw domowych [Ibidem].

3. Geneza powstania programu Bolsa Família

Geneza idei programów opartych na warunkowych transferach pieniężnych w Brazylii związana jest z latami 80. oraz działalnością prof. C. Buarque na uczelni Universidade do Brasil, który później stworzył w latach 90. program federalny Bolsa Escola, będący pierwowzorem Bolsa Família [Cardoso i Souza, 2004, s. 12]. Przed powstaniem Bolsa Escola w 1995 r. powstały pierwsze pilotażo-

we programy CCT w kilku regionach Brazylii (stan Campinas w marcu, stan Brazylia w maju i Riberao Preto w grudniu), których sukces spowodował powstawanie innych regionalnych programów CCT [Soares, 2012, s. 3]. Program Bolsa Família został wprowadzony w październiku 2003 r. przez rząd Brazylii jako sukcesor czterech istniejących od lat 90. programów typu CCT (z wyjątkiem programu Auxilio Gas) dotyczących różnych czynników społecznych i zarządzanych przez różne ministerstwa: [Santos Maria, 2011].

1. Federal Bolsa Escola Program – program ten, pozostający w gestii ministerstwa Edukacji Brazylii, działał na poziomie federalnym w latach 2001–2003. Każda rodzina otrzymywała świadczenie na podstawie: frekwencji szkolnej dzieci (min. 75%, pomiar 3-miesięczny), zarejestrowania swoich danych w rejestrze beneficjentów programów społecznych – Cadastro Único, posiadanie dochodu per capita poniżej wyznaczonego przez rząd poziomu.
2. Bolsa Alimentação – program administrowany przez Ministerstwo Zdrowia miał na celu redukcję niedożywienia oraz zagrożenia zdrowia i życia dzieci związanego z niedożywieniem. Program ten był skierowany do kobiet w ciąży oraz posiadających potomstwo w wieku do 6 lat, a uzyskanie świadczenia było uzależnione od przestrzegania „karty obowiązków”, w której znajdowały się wskaźniki dotyczące m.in.: wizyt związanych z opieką prenatalną, wizyt związanych z monitorowaniem wzrostu i rozwoju dziecka, zrealizowania harmonogramu szczepień, a także uczestnictwa w szkoleniach dotyczących edukacji zdrowotnej [International Food Policy Research Institute].
3. Auxilio Gas – jako jedyny z grupy programów, był programem pieniężnych transferów bezwarunkowych, celem jego istnienia było dostarczenie środków dla gospodarstw domowych na zakupy gazu.
4. Cartão Alimentação (CA) – program bonów żywnościowych wprowadzony w 2003 r. i zarządzany przez Ministerstwo ds. Bezpieczeństwa Żywnościowego (port. Ministério Extraordinário da Segurança Alimentar). Program powstał jako odpowiedź

na strategię „Zero Głodu” (port. Fome Zero), w ramach której rząd brazylijski poprzez różnorodne programy społeczne (w tym kluczowy Bolsa Família) ma na celu eliminację kwestii głodu na terenie kraju. Idea „Fome Zero” została pierwotnie wypracowana przez organizację pozarządową „Instituto Cidadania” (pol. Instytut Obywatelski) w 2003 r. Model bonów żywnościowych niepowiązanych z celami edukacyjnymi oraz zdrowotnymi (przyjęty w ramach programu CA) został skrytykowany przez ośrodki akademickie oraz polityków w Brazylii, co również przyczyniło się do otwarcia debaty nad unifikacją wszystkich działających programów w jeden ogólnokrajowy program transferów warunkowych [Soares, 2011, s. 55-60].

Istnienie kilku nieskoordynowanych programów utrudniało zarządzanie i sprawiedliwą ich redystrybucję. Mogło się zdarzyć, że jedna uboga rodzina korzysta z 4 programów, a druga rodzina o podobnym dochodzie nie była beneficjentem żadnego programu. W celu ulepszenia istniejących programów powołano Komitet ds. Polityki Społecznej w ramach Gabinetu Prezydencji (port. Casa Civil) w 2003 r. [Ibidem]. Komitet rekomendował unifikację programów w ramach jednego ogólnokrajowego programu CCT – Bolsa Família. W dyskusji nad celami programu wyróżniły się cztery koncepcje i kierunki, za którymi optowały poszczególne grupy: (1) koncepcja nastawienia na edukację i pozostawienia jako oddzielnego programu Bolsa Escola, (2) koncepcja bezwarunkowego dochodu minimalnego, (3) koncepcja inwestycji w kapitał ludzki poprzez wprowadzenie warunków dotyczących edukacji oraz zdrowia, a także (4) idea bezpieczeństwa żywnościowego związana ze strategią „Fome Zero” i istniejącym programem bonów żywnościowych [Ibidem]. Wszystkie te elementy zostały zawarte w nowym programie Bolsa Família, jednak najmocniej zostały zarysowane akcenty związane z inwestowaniem w kapitał ludzki (poprzez warunkowość programu odnośnie kwestii edukacyjnych oraz żywnościowych) [Ibidem]. Charakterystyczną cechą programu Bolsa Família jest jego nastawienie na kapitał ludzki przyszłych pokoleń poprzez inwestycje w edukację i żywienie dzieci i młodzieży (istnieją również w Ameryce Południowej programy CCT nastawione na wzmac-

nianie kapitału ludzkiego osób będących aktualnie w wieku reprodukcyjnym).

Program Bolsa Família jako pierwszy program społeczny w historii Brazylii miał jasno zapisany cel pokrycia swoim zasięgiem wszystkich ubogich według Spisu Powszechnego PNAD 2001, czyli ponad 11 mln gospodarstw domowych [Ibidem]. W 2009 r. liczba rodzin została zwiększona do 12,9 mln gospodarstw domowych, a następnie w 2011 r. prezydent Dilma ogłosiła rozszerzenie programu o następne 800 tys. rodzin do końca 2013 r. [Soares, 2012]. Cel ten ma zostać osiągnięty za pomocą nowej strategii aktywnego wyszukiwania nazwanej Busca Ativa (port. *búsqueda activa*), która ma na celu dotarcie do rodzin pozostających poza systemem Bolsa Família, poprzez mobilne zespoły do spraw wyszukiwania beneficjentów. Jest to przełomowy krok, gdyż dotychczas Brazylia rejestrowała jedynie rodziny, które same się zgłosiły do programu. Teraz dzięki nowej koncepcji 812 mobilnych autobusów wyszukujących beneficjentów w najbardziej odległych regionach kraju, w tym osób niepełnosprawnych, o wysokim stopniu wykluczenia społecznego oraz ludność rdzenną, która nie miała pojęcia jak aplikować o środki w ramach programu BF. Charakterystyczną cechą programu Bolsa Família jest nastawienie na empowerment kobiet – według statystyk ponad 93% posiadaczy kart beneficjentów BF przypadających na rodzinę to kobiety [Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem Brazylii, 2012]. W zakresie nastawienia na empowerment kobiet program BF można porównać do programu mikrokredytowego oferowanego przez Grameen Bank w Bangladeszu, nagrodzonego Pokojową Nagrodą Nobla w 2006 r., w którym 92% beneficjentów pożyczek to kobiety [Duranowski, 2012, s. 209].

4. Rodzaje świadczeń w ramach Programu Bolsa Família

Program Bolsa Família jest innowacyjnym narzędziem polityki społecznej mającym na celu wsparcie rodzin ubogich oraz skrajnie ubogich w Brazylii. Programem Bolsa Família na terenie Brazylii zarządza Departament Dochodu Obywatelskiego (Secretaria Nacional de Renda de Cidadania – SENARC) w ramach Ministerstwa Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem (Ministério do Desenvolvimento Social

e Combate à Fome). W celu określenia wysokości świadczeń rząd Brazylijski wprowadził podział na dwie grupy beneficjentów: rodziny ubogie oraz rodziny skrajnie ubogie [Soares, 2007]. Ministerstwo przewiduje obecnie pięć rodzajów świadczeń w ramach programu BF:

Świadczenie podstawowe (port. *Benefício Básico*) – jest to świadczenie skierowane jedynie do rodzin skrajnie ubogich i wynosi obecnie 70 BRS miesięcznie [Ibidem]. Jego przyznanie nie jest uzależnione od posiadania potomstwa. Podstawą otrzymania świadczenia jest dochód w wysokości do 70 BRS miesięcznie na członka rodziny.

Świadczenie zmienne (port. *Benefício Variável*) – jest to świadczenie skierowane zarówno do rodzin ubogich, jak i skrajnie ubogich i wynosi obecnie 32 BRS na każde dziecko w wieku do 15 lat lub kobietę w ciąży. Maksymalna liczba świadczeń przypadająca na jedną rodzinę wynosi pięć (poprzednio maksymalnie świadczenia na troje dzieci, zwiększone zgodnie z dekretem n° 7.494 z dnia 2 czerwca 2011 r.).

Świadczenie zmienne dla nastolatków (port. *Benefício Variável Vinculado ao Adolescente*) – jest to wprowadzone w 2008 r. świadczenie zmienne w wysokości 38 BRS dla rodzin, które posiadają nastolatków w wieku od 16 do 18 lat, maksymalnie 2 świadczenia na rodzinę.

Świadczenie zmienne specjalne (port. *Benefício Variável de Caráter Extraordinário*) – świadczenie obliczane na podstawie konkretnych przypadków, ma na celu ułatwienie migracji beneficjentów poprzednich programów społecznych do Bolsa Família.

Świadczenie do walki ze skrajną biedą we wczesnym dzieciństwie (port. *Benefício para Superação da Extrema Pobreza na Primeira Infância*) – wypłacane w wysokości 70 BRS dla wszystkich rodzin beneficjentów BF posiadających dzieci w wieku od 0 do 6 lat, mających po przeliczeniu (mimo wsparcia BF) dochód na członka rodziny poniżej 70 BRS.

W przypadku rodzin skrajnie ubogich progiem otrzymania wsparcia jest dochód do 70 BRS *per capita*, natomiast w przypadku rodzin ubogich progiem dochodowym jest 140 BRS *per capita* [Ibidem]. Jedynie skrajnie ubogie rodziny mają dostęp do stałej płatności, która nie jest uzależniona od liczby dzieci – w wysokości 70 BRS miesięcznie. Warto zaznaczyć, że rodziny skrajnie ubogie otrzymują stały dochód niezależnie od posiadania po-

Tabela 2. Tabela świadczeń dla rodzin Bolsa Família (na dzień 31 marca 2013 r.)

Dochód miesięczny <i>per capita</i>	Skład rodziny (dzieci/nastolatki)		Wartość świadczenia	Składniki świadczenia
	0 do 15 lat	16 i 17 lat		
od 70,01 BRS do 140 BRS (rodziny ubogie)	1 dziecko	brak	R\$ 32,00	1 św. zmienne
	2 dzieci	brak	R\$ 64,00	2 św. zmienne
	5 dzieci	brak	R\$ 160,00	5 św. zmiennych
	brak	1 nastolatek	R\$ 38,00	1 BVJ
	1 dziecko	1 nastolatek	R\$ 70,00	1 BVJ + 1 św. zmienne
	2 dzieci	1 nastolatek	R\$ 102,00	2 św. zmienne + BVJ
	5 dzieci	1 nastolatek	R\$ 198,00	5 św. zmiennych + BVJ
	brak	2 nastolatków	R\$ 76,00	2 BVJ
	1 dziecko	2 nastolatków	R\$ 108,00	1 św. zmienne + 2 BVJ
	2 dzieci	2 nastolatków	R\$ 140,00	2 św. zmienne + 2 BVJ
5 dzieci	2 nastolatków	R\$ 236,00	5 św. zmiennych + 2 BVJ	
poniżej 70 BRS (rodziny skrajnie ubogie)	brak	brak	R\$ 70,00	jedynie świadczenie podstawowe
	1 dziecko	brak	R\$ 102,00	św. podstawowe + zmienne
	2 dzieci	brak	R\$ 134,00	św. podstawowe + 2 św. zmienne
	5 dzieci	brak	R\$ 230,00	św. podstawowe + 5 św. zmiennych
	brak	1 nastolatek	R\$ 108,00	św. podstawowe + BVJ
	1 dziecko	1 nastolatek	R\$ 140,00	św. podstawowe + 1 św. zmienne + BVJ
	2 dzieci	1 nastolatek	R\$ 172,00	św. podstawowe + 2 św. zmienne + BVJ
	5 dzieci	1 nastolatek	R\$ 268,00	św. podstawowe + 5 św. zmiennych + BVJ
	brak	2 nastolatków	R\$ 146,00	św. podstawowe + 2 BVJ
	1 dziecko	2 nastolatków	R\$ 178,00	św. podstawowe + 1 św. zmienne + 2 BVJ
	2 dzieci	2 nastolatków	R\$ 210,00	św. podstawowe + 2 św. zmienne + 2 BVJ
	5 dzieci	2 nastolatków	R\$ 306,00	św. podstawowe + 5 św. zmiennych + 2 BVJ

Źródło: Ministerstwo Rozwoju Społecznego i Walki z Głodem Brazylii (Ministério do Desenvolvimento Social e Combate à Fome, www.mds.gov.br, dostęp: 31.03.2013).

tomstwa, natomiast w przypadku rodzin ubogich prawo do świadczenia nabywane jest w przypadku kobiety w ciąży lub posiadania dziecka.

Tabela 2 prezentuje wybrane możliwości otrzymywania świadczeń przez rodziny brazylijskie z podziałem na grupę rodzin ubogich oraz skrajnie ubogich. Maksymalne możliwe świadczenie przypada rodzinie skrajnie ubogiej, która może otrzymać do 306 BRS miesięcznie (równowartość około 153 USD) w przypadku posiadania 5 dzieci oraz 2 nastolatków. Świadczenia są przyznawane na okres 2 lat, po którym rodzinę powinien odwiedzić pracownik socjalny i dokonać aktualizacji rejestru dotyczącego kwalifikowalności rodziny [Soares, 2012].

Program BF jest zarządzany w modelu *shared management model* (port. *gestão compartilhada*), w którym odpowiedzialność za efektywność programu spoczywa także na administracji samorządowej, która odpowiada za prowadzenie nadzoru nad realizacją celów edukacyjnych oraz zdrowotnych programu [Soares, 2011]. Rodziny są kwalifikowane do programu na podstawie oświadczeń o dochodzie oraz deklaracji związanych z liczbą posiadanych dzieci. Dane te wraz z dodatkowymi informacjami socjodemograficznymi na potrzeby programu BF oraz innych programów socjalnych w Brazylii są zarządzane w systemie Jednego Rejestru (Cadastro Unico de Programas Sociais), a za ich wprowadzanie i ak-

tualność odpowiada administracja samorządowa [Soares, 2011]. Otrzymuje ona pieniądze z programu BF na tzw. wsparcie techniczne i operacyjne jak np. zakup komputerów z budżetu federalnego.

5. Warunki otrzymania wsparcia w ramach programu Bolsa Família

Program Bolsa Família, tak jak inne programy CCT, jest oparty na kontrakcie socjalnym pomiędzy beneficjentem a państwem, w ramach którego zobowiązuje się on rozwijać swój kapitał ludzki w poszczególnych sferach. Celem wprowadzenia wsparcia warunkowego nie jest ukaranie obywateli, lecz chęć zwiększenia możliwości pełnej realizacji własnego obywatelstwa w kwestiach edukacji oraz zdrowia, a poprzez to uzyskanie możliwości wyłączenia się z kręgu „kultury ubóstwa” i międzypokoleniowego dziedziczenia zachowań niekorzystnych społecznie. W przypadku niespełniania warunków istnieje możliwość zawieszenia, zablokowania lub skasowania świadczenia [Mourao, de Jesus, 2012].

Tabela 3. Warunki transferów pieniężnych w programie Bolsa Família	
Edukacja	1) uczniowie w wieku od lat 6 do 15 muszą być zarejestrowani w szkołach publicznych oraz uczestniczyć w min. 85% zajęć
	2) uczniowie w wieku 16 oraz 17 lat muszą uczestniczyć w min. 75% zajęć
Zdrowie	1) dzieci poniżej lat 6 muszą mieć codziennie przy sobie kartę szczepień, a także uczestniczyć regularnie w kontrolach rozwoju
	2) kobiety w ciąży w wieku od 14 do 44 lat muszą regularnie uczestniczyć w kontrolach medycznych według harmonogramu wyznaczonego przez Ministerstwo
Praca socjalna	1) dzieci do lat 15 zagrożone koniecznością podjęcia pracy lub dotknięte poprzednio koniecznością pracy muszą uczestniczyć w min. 85% zajęć organizowanych przez centra SCTV w ramach programu walki z pracą dziecięcą PETI
	2) dorośli analfabeci muszą uczestniczyć w programach alfabetyzacji

Źródło: [Insumos, 2012, s. 33].

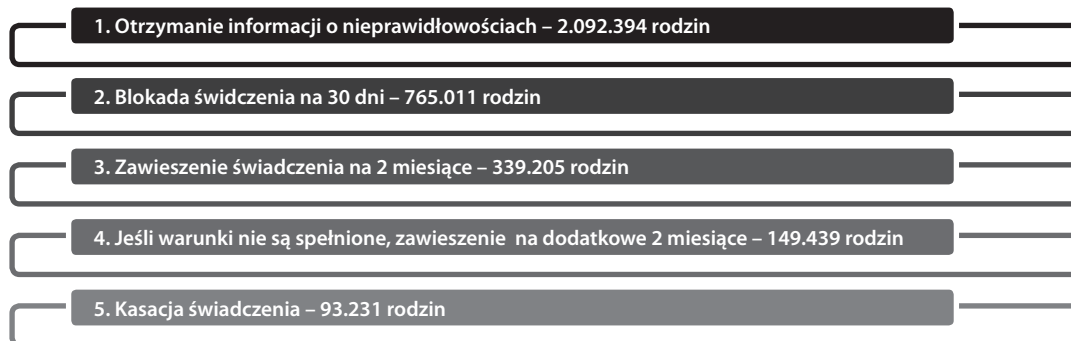
Dane dotyczące edukacji oraz zdrowia są przesyłane bezpośrednio z administracji lokalnej do Ministerstwa odpowiedzialnego za zarządzanie programem Bolsa Família w ramach Jednolitego Rejestru. Program BF posiada unikalny wśród in-

nych programów CCT system tzw. stopniowych reperkusji (port. *Repercussão gradativa*), w ramach którego stosowana jest zasada 5 kroków do ewentualnego utracenia świadczenia [Soares, 2010]. Interesującym aspektem programu Bolsa Família jest powiązanie go z pracą socjalną w ten sposób, że w przypadku pojawienia się trudności z realizacją kontraktu społecznego zagrożoną rodzinę musi odwiedzić pracownik socjalny, który wspólnie opracuje plan wychodzenia z problemu [Soares, 2010].

Jedynie ok. 4,5% beneficjentów utraciło świadczenia w ramach programu Bolsa Família w latach 2006–2008 na skutek niespełnienia któregoś z warunków programu. Jest to relatywnie niewielka liczba osób, biorąc pod uwagę, że od września 2006 r. wprowadzone zostały nowe i ulepszone metody monitoringu realizacji warunków kontraktu społecznego. Do tego czasu nie było skutecznego monitoringu realizacji zadań, gdyż np. na początku 2005 r. program BF monitorował jedynie 6,8% osób realizujących zadania dotyczące opieki zdrowotnej [Soares, 2012]. Jak wskazuje ten raport, zasięg monitoringu warunków zdrowotnych wzrósł w latach 2005–2010 ponaddziesięciokrotnie – od zasięgu 6,8% beneficjentów (0,4 mln rodzin) do 67,5% (6,8 mln rodzin). W przypadku monitoringu partycypacji w edukacji zasięg wzrósł z 62% do 85%. Monitoring edukacyjny jest prowadzony 5 razy w roku, natomiast zdrowotny 2 razy. Zwiększenie nastawienia na monitoring jest sygnałem przenoszenia ciężaru priorytetu programu w stronę koncepcji tworzenia kapitału ludzkiego, tak jak np. w przypadku meksykańskiego programu Oportunidades, a odejścia od koncepcji gwarantowanego dochodu dla wszystkich. Mimo to, nawet po zaostrzeniach monitoringu liczba osób, które zostają usunięte z programu jest relatywnie mała i jest niewiele większa niż liczba osób, które dobrowolnie zrezygnowały z programu, gdyż ich sytuacja uległa poprawie [Soares, 2012].

Wśród najczęściej wymienianych zagrożeń związanych z programami CCT wskazywana jest niewystarczająca weryfikacja danych napływających z lokalnych administracji samorządowych. W przypadku Brazylii 15% gmin uczestniczących w programie Bolsa Família przedstawia niewiarygodne dane, według których dzieci rodzin biorących udział w programie posiadają 100-procentową obecność na zajęciach [The Economist, 2008].

Rysunek 1. System stopniowych reperkusji w ramach programu Bolsa Família w latach 2006–2008

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Soares, 2010, 2012].

6. Efekty Programu Bolsa Família

Edukacja

Według raportu przedstawionego przez UNDP program Bolsa Família posiada pozytywny wpływ na uczestnictwo uczniów w zajęciach – poziom obecności uczniów rodzin należących do programu Bolsa Família jest o 3,6% wyższy niż w przypadku rodzin, które nie uczestniczą w programie. Podobnie, liczba uczniów, którzy rezygnują z nauki jest o 1,6% niższa w przypadku beneficjentów Bolsa Família [Ibidem]. Jednak należy zaznaczyć, że według tego samego raportu dla dzieci beneficjentów Bolsa Família wskaźnik braku promocji do klas wyższych jest blisko 4% wyższy niż w przypadku pozostałych uczniów [Ibidem]. Inne badania dotyczące wpływu BF na edukację [por. Glewwe, Kassouf, 2008] wskazują, że dzięki programowi zwiększyła się liczba uczniów podejmujących naukę w klasach 1-4 o 5,5%, natomiast w klasach 5-8 wskaźnik był wyższy i wynosił 6,5%. Jednocześnie udało się zmniejszyć o 0,5% liczbę dzieci, które zostają skreślone z listy uczniów w klasach 1-4 oraz o 0,4% w klasach 5-8 [Ibidem]. Według autorów raportu, BF przyczynił się również do zwiększenia o 0,9% liczby uczniów promowanych na następny rok w klasach 1-4 oraz odpowiednio o 0,3% w klasach 5-8 [Ibidem]. Przyczyną takiej sytuacji jest to, że dzieci rodzin BF przez wiele lat pozostawały poza systemem edukacyjnym lub uczęszczały nieregularnie, co spowodowało zapóźnienia, które niełatwo nadrobić w krótkim czasie. Inną istotną kwestią jest to, że programy CCT typu Bolsa Família nagradzają uczestnictwo w zajęciach oraz odpowiedni poziom obecności, lecz – jak na razie – nie wyzna-

czają wskaźników jakościowych, takich jak np.: konieczność uzyskania promocji do następnej klasy lub otrzymania wymaganej średniej ocen. Podejście to wydaje się rozsądne, gdyż pochopne działania w tej kwestii mogłyby odstraszyć rodziny zagrożone wykluczeniem społecznym od wprowadzania dzieci do systemu edukacyjnego, ze względu na zapóźnienie kulturowe, edukacyjne i społeczne, uniemożliwiające w krótkim czasie osiągnięcie wyników edukacyjnych porównywalnych z resztą społeczeństwa.

Rynek pracy

Programy warunkowych transferów pieniężnych są porównywalne do obecnych w Europie programów minimalnego dochodu gwarantowanego nastawionych na kontrakty socjalne, jak np.: francuski RSA (Revenu de Solidarité Active, pol. świadczenie aktywnej solidarności). W ramach RSA osoby bezrobotne lub „ubodzy pracujący” otrzymują świadczenia pod warunkiem aktywnego poszukiwania pracy oraz podejmowania działań mających na celu reintegrację zawodową (tworzenie własnych projektów reintegracji, uczestnictwo w szkoleniach itp.). Południowoamerykańskie programy CCT, takie jak Bolsa Família czy Oportunidades w Meksyku, działają na podobnej zasadzie, ale celem kontraktu socjalnego nie jest reintegracja zawodowa czy znalezienie pracy, a rozwój kapitału ludzkiego w zakresie edukacji oraz prawidłowego odżywiania oraz dbania o zdrowie. Dlatego w przeciwieństwie do nastawionych na rynek pracy programów europejskich, głównym celem programu Bolsa Família jest rozwój kapitału ludzkiego. Dostępne są publikacje [Silva, 2007; Monerrat, 2007], w których autorzy krytykują warun-

kowość programu, wychodząc z założenia, że zabezpieczenie socjalne dla obywateli powinno być warunkowe oraz to, że państwo nie może wymagać realizacji kontraktów społecznych przez obywateli, jeśli samo nie jest w stanie zapewnić dostępności usług edukacyjnych oraz opieki zdrowotnej dla całego społeczeństwa [Ibidem]. Innym argumentem przeciwko Bolsa Família, podnoszonym szczególnie w mediach brazylijskich, jest brak integracji programu z rynkiem pracy, co miałyby powodować zniechęcanie beneficjentów BF do podejmowania pracy zarobkowej przy gwarantowanym świadczeniu pieniężnym. Jednak, jak wskazuje badanie efektów programu, wskaźnik zatrudnienia wśród beneficjentów BF bez podziału na płeć był wyższy o 2,6% niż w przypadku osób, które nie są beneficjentami programu, a w przypadku kobiet wskaźnik zatrudnienia był aż o 4,3% wyższy [por. Soares, 2007]. Inne badania dowodzą, że nie występuje tzw. „efekt lenistwa”, a kobiety, które są głównymi beneficjentkami transferów pieniężnych w ramach BF, dzięki wysokiemu poziomowi partycypacji dzieci w zajęciach szkolnych otrzymują dodatkowy czas, który mogą spożytkować na podejmowanie działań zarobkowych [por. Mourao i de Jesus, 2012].

Ważnym elementem w zakresie rynku pracy programu Bolsa Família, jak również drugiego największego programu CCT na świecie, tj. meksykańskiego Oportunidades, jest przeciwdziałanie i walka z zatrudnianiem osób nieletnich. Oprócz zdrowia i edukacji, trzecim celem warunkowym programu są kwestie socjalne, w które wpisano konieczność uczestnictwa w min. 85% zajęć organizowanych przez Centra Współpracy oraz Wzmacniania Węzłów Społecznych SCTV (Serviço de Convivência e Fortalecimento de Vínculos) w ramach programu walki z pracą dziecięcą PETI (port. Programa de Erradicação do Trabalho Infantil) przez dzieci od lat 6 do lat 15 zagrożone koniecznością podjęcia pracy lub poprzednio pracujące. Celem istnienia tych centrów jest reintegracja społeczna zagrożonych dzieci oraz zapewnienie możliwości rozwoju kapitału ludzkiego oraz społecznego. Aby otrzymać świadczenia BF, dziecko musi uczestniczyć min. w 15 godzinach zajęć tygodniowo (obszary miejskie) lub 10 godzinach zajęć tygodniowo (obszary wiejskie). Centra są otwarte przez cały tydzień, posiadają odpowiedni minimalny zespół (pracownik socjalny, animator, wsparcie administracyjne) i realizują pro-

gram składający się m.in. z zajęć sportowo-fizycznych, rozwijania zainteresowań (taniec, historia, matematyka i inne), rozwijania umiejętności związanych z technologiami informacyjno-komunikacyjnymi oraz kreatywności. Centra są najczęściej prowadzone przez samorządy lokalne, ale istnieją również centra prowadzone przez NGO oraz lokalne stowarzyszenia. O ile w przypadku terenów wiejskich Bolsa Família osiągnęła spore sukcesy w redukcji zatrudnienia dzieci, o tyle efekty w przypadku zatrudnienia dzieci na terenach miejskich są o wiele mniejsze, ze względu na typowo zarobkowy charakter pracy (praca na terenach wiejskich to często nieodpłatna praca na rzecz rodziny) oraz wyższy koszt alternatywny utraty zarobków. Przykładowo, w lipcu 2010 r. z 13 tys. rodzin, które utraciły świadczenie ze względu na nieobecność dzieci na zajęciach prawie połowa zamieszkiwała region miejski Sao Paulo [The Economist, 2010].

Kwestie zdrowotne i żywieniowe

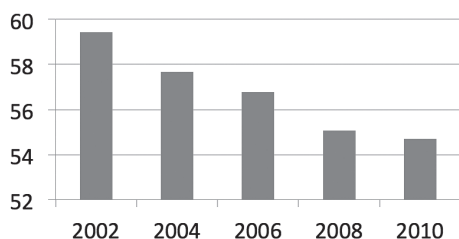
W ramach rozwoju kapitału ludzkiego ważnym czynnikiem programu BF są kwestie zdrowotne oraz odżywianie. Jak wskazują badania [por. Duarte, Sampaio i Sampaio 2009], 87% dochodu ze świadczeń BF rodziny przeznaczają na żywność.

W przypadku kwestii zdrowotnych problemem w niektórych regionach kraju jest brak lub niedostateczna jakościowo infrastruktura medyczna, która często uniemożliwia otrzymanie usług jakościowych w zakresie monitoringu zdrowia, co może powodować frustrację oraz trudności w przygotowywaniu raportów na poziomie lokalnym. Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem przeprowadziło do tej pory dwie globalne ewaluacje programu BF w zakresie wpływu na zdrowie beneficjentów [Ministério do Desenvolvimento Social e Combate à Fome, 2005 oraz 2010]. Ewaluacja programu w 2005 r. wskazała na brak istotnego wpływu programu na realizację celów zdrowotnych. Następną ewaluacja w 2010 r. wykazała znaczący wpływ na poprawę sytuacji zdrowotnej beneficjentów w tym: 39% wyższe niedożywienie w grupie kontrolnej niż u beneficjentów BF, 14% więcej przedwczesnych porodów w grupie kontrolnej, 15% większe prawdopodobieństwo otrzymania wszystkich szczepień przez dzieci beneficjentów programu BF [por. Medici, 2011].

Wyrównywanie różnic społecznych w kraju

Brazylia należy do grupy krajów BRICS, która zrzesza wybrane gospodarki światowe o dużym potencjale rozwoju (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny oraz uwzględniona ostatnio RPA), zlokalizowane na różnych kontynentach. Charakterystyczną cechą rozkładu dochodu w Brazylii jest bardzo wysoki indeks Giniego, tzw. Wskaźnik Nierówności Społecznej, który w latach 90. był w Brazylii oraz RPA najwyższy na świecie, natomiast na początku XXI w. systematycznie malał. Jak wskazują badania [por. Soares, 2007], program BF wpłynął w 1/5 na redukcję indeksu Giniego w Brazylii (spadł o 4,7 pkt proc. w latach 1995–2004), będąc jednocześnie drugim największym źródłem zmniejszenia nierówności po przyroście zatrudnienia i rozwoju rynku pracy dzięki szybkiemu wzrostowi gospodarczemu kraju [Mourao i de Jesus, 2012].

Wykres 1. Indeks Giniego w Brazylii w latach 2002–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.tradingeconomics.com

Jak wskazuje raport [por. Santos, 2010], wzrost gospodarczy, który miał miejsce w Brazylii w ostatnich latach pozytywnie wpływał na sytuację osób ubogich, gdyż wzrastającemu PKB towarzyszyły malejące nierówności społeczne. W tym samym raporcie podkreślono znaczenie zabezpieczeń socjalnych w przychodach gospodarstw domowych w Brazylii, gdzie w 1981 r. przychody socjalne wynosiły jedynie 10% przeciętnego dochodu gospodarstwa domowego, a w 2004 r. już 20%, przede wszystkim dzięki BF oraz systemowi ubezpieczeń rolnych. Warto dodać, że Brazylia do lat 30. XX w. nie posiadała praktycznie żadnych zabezpieczeń socjalnych dla najuboższych, poza działalnością instytucji charytatywnych, a pierwsze większe programy socjalne zaczęły powstawać dopiero w latach 70. XX w.

7. Przyszłość Programu Bolsa Família

Program Bolsa Família stał się dla ¼ ludności Brazylii najważniejszym narzędziem polityki społecznej w ramach strategii walki z głodem (Fome Zero), podczas gdy Prezydent Dilma zakomunikowała ambitny plan, w ramach którego Brazylia do końca 2015 r. stanie się pierwszym krajem rozwijającym się na świecie, który spełni pierwszy Cel Milenijny ONZ dotyczący eliminacji skrajnego ubóstwa i głodu. Jak wskazują badania, znaczną część tego sukcesu można przypisać programowi BF, który pozytywnie wpłynął na dochody gospodarstw domowych, edukację, zdrowie oraz tworzenie kapitału ludzkiego dla nowych pokoleń. Przeciwnicy zarzucają programowi uzależnianie ludzi od pomocy społecznej, a także krytykują ścieżki wyjścia z programu, podczas gdy inne programy CCT, jak np. Chile Solidario, przewidują ograniczony czas korzystania z programu. Jak twierdzi prof. M. Neri, Sekretarz Stanu w Sekretariacie Spraw Strategicznych Prezydenta Brazylii (port. *ministro-chefe interino da Secretaria de Assuntos Estratégicos da Presidência da República*) przyszłość programu Bolsa Família to przede wszystkim integracja programów socjalnych na różnych poziomach administracji (np. w Rio de Janeiro beneficjenci korzystają z 3 programów: Bolsa Família (federalny), Renda Malhor (stanowy) oraz Família Carioca (gminny) [Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem, 2012]. Jako drugie wyzwanie wskazuje powiązanie programu Bolsa Família z rynkiem (w tym z rynkiem pracy) – poprzez integrację i rozszerzenie programów stymulujących przedsiębiorczość i zatrudnienie, w szczególności opartych na mikrokredycie. Zgodnie z tymi założeniami, w 2011 r. prezydent Brazylii ogłosiła powstanie nowego programu „Produktywnego Włączenia” (port. *inclusão produtiva*), który podobnie jak BF ma być wiodącym programem polityki społecznej kraju, ale będzie się koncentrował na budowaniu kompetencji zawodowych poprzez uczestnictwo w szkoleniach, sieciach zawodowych, a także inicjowaniu powstawania mikroprzedsiębiorstw poprzez narzędzie mikrokredytu. Istnieje prawdopodobieństwo, że program Bolsa Família oraz program „Produktywnego Włączenia” zostaną w przyszłości zintegrowane w ramach jednego programu mającego na celu kreację kapitału ludzkiego, zapew-

nienie dochodu gwarantowanego, rozwój zdrowia i edukacji, a także dodanie nowego elementu, czyli integracji z rynkiem pracy oraz przedsiębiorczości/kreatywności prowadzącej do samozatrudnienia lub tworzenia mikroprzedsiębiorstw.

Zakończenie

Zebrane informacje wskazują, że na postawione pytanie badawcze możemy odpowiedzieć pozytywnie, tzn. zastosowanie przez brazylijskie władze programu Bolsa Família (BF) stanowi skuteczne narzędzie społecznej polityki państwa prowadzące do poprawy sytuacji rodzin/gospodarstw domowych w tym kraju. Pozytywny wpływ na edukację, dochód rozporządzalny rodzin, kwestie zdrowotne oraz żywieniowe pozytywnie wpływa na sytuację ekonomiczno-społeczną rodzin – beneficjentów programu. W trakcie działania programu procent osób klasyfikowanych przez Bank Światowy jako ubogie spadł z 21% (2003) do 11% (2009), natomiast procent osób chronicznie ubogich spadł z 10% (2004) do 2,2% (2009) [World Bank Overview]. Jednocześnie zmalał Indeks Giniego oraz

znacząco wzrosły wskaźniki dotyczące osób kończących edukację, co pozytywnie wpływa na kreację kapitału ludzkiego wśród beneficjentów programu BF.

Jak wskazuje bogactwo oferowanych programów społecznych oraz ich ambitne cele, Brazylia stawia na spójność, integrację społeczną oraz systematyczne włączanie dotychczas wykluczonych grup obywateli. W czasie gdy wiele krajów na świecie zmniejsza zabezpieczenia społeczne, w Brazylii mamy do czynienia z sytuacją odwrotną – procentowy udział zabezpieczeń w dochodzie rodziny oraz dostępność programów społecznych zwiększa się. Bolsa Família i polityka społeczna Brazylii zwraca uwagę krajów rozwijających się, które zaczynają kopiować rozwiązania związane z programami typu CCT, ze względu na ich skuteczność oraz uniwersalność. Patrząc na skuteczność programów typu CCT (Brazylia, Meksyk, Bangladesz), czy też mikrokredytu (Bangladesz), można zaryzykować tezę, że w XXI w. innowacje społeczne będą coraz częściej pochodzić bezpośrednio z krajów rozwijających się, skąd mogą być również przenoszone do innych krajów zmagających się z podobnymi problemami społecznymi.

Literatura

Cardoso Eliana, Andre Portela Souza [2004], *The Impact of Cash Transfers on Child Labour and School Attendance in Brazil*, Working Paper No. 04-W07, Vanderbilt University, Nashville, USA.

Duarte G.B. i in. [2009], *Programa Bolsa Familia: Impacto das Transferencias sobre os Gastos com Alimentos em Familias Rurais*, Revista de Economia e Sociologia Rural (Brazilian Review of Agricultural Economics).

Duranowski W. [2012], *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu w Bangladeszu za pomocą modelu mikrokredytu opartego na kapitale społecznym*, [w:] Wybrane aspekty międzynarodowej polityki społecznej – pomoc społeczna i aktywna integracja, Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, Warszawa.

Fizbein A. i in. [2009], *Conditional Cash Transfers: Reducing Present and Future Poverty*, The World Bank, Washington DC.

Glewwe P., Kassouf A.L. [2011], *What is the Impact of Bolsa Familia Programme on Education*, International Policy Centre for Inclusive Growth, No. 107.

Medici A. [2011], *Impacts on Conditional Cash Transfers on Health Status: The Bolsa Familia Program in Brazil*, The World Bank, Harvard Conference: New Strategies for Health Promotion.

Mourao Luciana et Anderson Macedo de Jesus [2012], *Bolsa Familia (Family Grant) Programme: An Analysis of Brazilian Income Transfer Programme*, "The Journal of Field Actions", No. 4/2012.

Santos Leonor Maria Pacheco [2011], *The Brazilian Experience with Conditional Cash Transfers: A Successful Way to Reduce Inequity and to Improve Health*, conference paper for

World Conference on Social Determinants of Health, Rio de Janeiro, Brazylia.

Santos Luiz Marcelo Videro Vieira [2010], *Bolsa Familia Programme: Economic and Social Impacts under the Perspective of the Capabilities Approach*, University of London, London.

Soares Fabio Veras i in. [2007], *Evaluating the Impact of Brazil's Bolsa Familia: Cash Transfer Programmes in Comparative Perspective*, International Poverty Centre of UNDP.

Soares Fabio Veras [2011], *Brazil's Bolsa Familia: A Review*; Economic and Political Weekly.

Soares Sergei [2012], *Bolsa Familia: Its Design, Its Impacts and Possibilities for the Future*, IPEA Institute Working Paper, No. 89.

The Economist [2008], *Happy Families* (7.02.2008).

The Economist [2010], *How to Children out of Jobs and into School: Brazil's Bolsa Familia* (29.07.2010).

Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem Brazylii [2012], *Plano Brasil Sem Miséria: Brazil without extreme poverty plan*, Brazylia.

World Bank [2004], *Inequality and Economic Development in Brazil: A World Bank country study*, World Bank Publications.

Strony internetowe

www.mds.gov.br (Ministerstwo Rozwoju Społecznego oraz Walki z Ubóstwem Brazylii)

www.ifpri.org/ (International Food Policy Research Institute)
<http://www.worldbank.org/en/country/brazil/overview> (World Bank Overview)

Bolsa Família – innovative action struggling social exclusion in Brazil

Abstract: The paper describes one of two largest conditional money transfer program in the world – Bolsa Família in Brazil. Until now, program has reached up to 13 million households and according to research studies it is the effective tool for poverty reduction and for diminishing social inequalities in Brazil. Within the framework of the program, the government of Brazil attempts to achieve its objectives related to education, health and human capital development of next generations. In the article the Author presents structure, mechanisms and regulations of Bolsa Família program in the wider context of social programs implemented in Brazil in line with priority of Brazilian government aiming at the Millennium Development Goal no 1 of United Nations, i.e. to eradicate extreme poverty and hunger by 2015.

Key words: Bolsa Família, conditional cash transfers, social programs, social exclusion, poverty reduction.